

PASAKOS SU HEROJE MOTERIM

Pasakos meninio pasaulio centre esti iškeliamas ne tik vyras, bet ir moteris. Herojaus pasikeitimas sietinas su visai naujomis, skirtingomis meninėmis vaizdavimo galimybėmis, sava problematika – daugeliu atžvilgių tai yra tartum atskiras stebuklinės pasakos porūšis.

Tarpine grandim tarp šių porūšių galėtų būti viena iš geriausiai žinomų, tipiška europinė pasaka „Pelenė“, nors mūsų ir kaimynų (rusų, latvių) ne itin mėgstama. Bendri „Pelenės“ siužeto apmatai yra dar artimi pasakai apie trečią brolių „Karalaitė ant stiklo kalno“: ujama pamotės namuose Pelenė, padedant mirusiai motinai, žvėrims, pasirodo verta karalaičio, bet vėlgi slapstosi nuo jo iki tol, kol ją išduoda pamesta kurpaitė. Pelenės, kaip ir kvailio, stebuklingi pasikeitimai, įgyjamos fantastinės grožybės (sidabro, aukso, deimanto drabužiai) derinasi su visą laiką tomis pačiomis, nekintančiomis tikroviškomis sąlygomis, vargana buitimi: nuotykių sutikti nereikia iškeliauti iš namų į tolimą pasaulį, kaip visada pasakose, nėra čia net nė stiklo kalno, užtat ir toji pasakos mergaitė neturi tikrai laisvo, drąsaus herojaus charakterio ir tenkinasi dvilype padėtimi iki pat atomazgos. Šitas namie sėdėjimas, kaip matysime, aprėžia apskritai visų moteriškųjų pasakų nuotykių pobūdį.

Vis dėlto tokios pasakos, kaip „Pelenė“, su išplėtotu siužetu, su viską įveikiančia fantastika neužima ypatingos padėties bendrame pasakų repertuare. „Pelenė“ arba jai gimininga „Mėnesio, saulės ir žvaigždžių drabužiai“ iš visų moteriškųjų pasakų yra geriausiai išvystytos ir labiausiai priartėja prie normalaus pasakos tipo. Užtat štai kitos savitos moteriškos pasakos tarptautiniame kataloge išsklaidomos po įvairius skyrius – specialaus dėmesio joms nerodoma. Taip randame skyriuje „Antgamtinis ar užburtas vyras (žmona) arba kiti giminaičiai“ poskyrį „Brolis arba sesuo“ bei tikrai sąlygiškai prie moteriškųjų skirtingą „Žmona“; skyriuje „Antgamtiniai pagalbininkai“ – poskyrį „Moterys verpėjos“; skyriuje „Kitos pasakos apie antgamtiškus dalykus“ – poskyrį „Išvaryta žmona arba mergaitė“. Didelė dalis moteriškųjų pasakų išsibarstę šen bei ten. Perdėm mažas dėmesys skiriamas pasakoms su heroje moterim, kaip ypatingai pasakų kategorijai, ir folkloristinėse studijose.

Šitokios pasakos užima iškilų vietą kaip tik lietuvių tautosakoje. Pasakotojas čia juk negali pasigirti fantazijos galia nei originalumu, kai nuklysta į tolimus neregėtus kraštus, puošnius karaliaus rūmus ir sodus ar prabanga tviskantį miestą, kaip kad piešia, gyvai įsivaizduodamas miesto panoramą, vokiečių pasakotojas – viduramžių miestelėnas, karališką aplinką – rusų skomorochas ar kontrastišką Rytų peizažą, tolimus prekybos kelius – arabų pasakų kūrėjas. Lietuvių pasakų sukurtame fantastiniame kraštovaizdyje trūksta patirties tikrumo, laisviau čia galima jaustis savoje aplinkoje – valstiečio pirkioje, girioje, prie vandens, o egzotika dažniau randama plėšikų, „galvažudžių“ gyvenime. („Galvažudžių“ koloritas labai krinta į akis J. Basanavičiaus pagrindiniuose rinkiniuose.) Pastebėsime, kad pati pasakos epika dėl tokio išorinio aprašymo, spalvų pilkumo nenukenčia.

Tuo tikriau pasakotojas turėjo jaustis moteriškos pasakos pasaulyje. Ir iš tiesų tokios lietuvių pasakos atrodo anaipol ne atsitiktinė išimtis. Jos šliejasi viena prie kitos, pratęsdamos ir papildydamos tuos pačius motyvus, ir, kartu paėmus, sudaro gana darnų giminingų pasakų kompleksą. Jos stebina santykiniu užrašymų gausumu ir ne vienu originaliu siužetu.

Lietuvių moteriškąsias pasakas galėsime surinkti į vieną vieningą visumą, jei centre paimsime pasakų grupę apie brolių ir seserį: „Broliukas ir sesutė“, arba „Avinuku paverstas berniukas“, „Dvylika

brolių juodvarniais lakstančių“, „Devyniabrolė“, „Devynagalvis“ ir kitos. Vienintelė iš šitų pasakų, vienintelė, nepasižyminti ir savitesne lietuviška redakcija, – „Dvylika brolių“ – turi išplėtotą siužetą, suregztą intrigą. Linkstama apskritai į vieno dviejų epizodų kompoziciją su tais pačiais veikėjais: viens kitam padedančiais broliu ir seserim ir antgamtinė priešiška jėga – ragana, slibinu (kai kada kenkianti jėga nejasmeninta, o tiesiog – burtų galia). Net ir plačiau žinomoje tarptautinėje pasakoje „Broliukas ir sesutė“, siekiančioje išvystyti siužetą, įpinančioje vedybas su karalium, iš esmės stengiamasi tenkintis tokia pat glausta apimtimi (brolio pavirtimas avinuku ir avinuko pasikalbėjimas su laumės prigirdyta seserim). Satisfakcija, teikiama herojams pabaigoje, nedidelė, ne pasakiškai begalinė. Priešingai – tik kenkiančios jėgos nubaudimas ar (burtų) panaikinimas ir natūralių žmogiškų santykių atstatymas, žmogaus išvaizdos gražinimas.

Iš kitos pusės, lietuvių pasakojamajai kūrybai, kaip apskritai viso pasaulio tautoms ir pirmykščiam folklorui, būdingos populiariosios pasakos apie pamotę ir našlaitę. Joms atstovauja plačiai žinoma pasaka „Vienakė, Dviakė, Triakė“. Kaip ir „Pelenėje“, joje užduodamus darbus nudirbti, verpalą suverpti netiesioginiu būdu padeda mirusi motina – jos palikta karvė. Toji stebuklinė pagalba nulemia herojės ateitį (papjovus karvę, išauga aukso obelis ir atsiranda vyno šulinys, iš kurių tik ji viena gali pavaišinti karalaitį). Bet lietuvių pasakotojui ypač svarbus yra ne fantastinis konflikto sprendimas, o žmogiškai realus jo pagrindas. Itin negailestingas ir nežmoniškas pamotės elgesys su podukra ryškiai išsiskiria iš apskritai visų pasakose galimų žmonių santykių kolizijų. Našlaitės skriaudėja neatstojamu persekiojimu neatsilieka nuo viršgamtinio kenkėjo – skirtumas tik toks, kad šiuo kartu aštrumas veikėjų santykiuose lieka nepridengtas jokių paslapties ir fantastikos rūku. Neatsitiktinai tad tarptautinėje siužeto tradicijoje pamotei atkeršijama dažnai panašiai, kaip ir raganai pasakos „Broliukas ir sesutė“ pabaigoje.

Pasakų grupė apie brolių ir seserį gali susilieti su pasaka apie pamotę ir našlaitę, tiktai vis stipriau išryškėjant emociniams veikėjų poelgių motyvams. Brolio ir sesers ryšiuose jie užčiuopiami ne blogiau, kaip ir našlaitės dalioje. Brolio ir sesers bendravimas įveda mus į vidinę namų, šeimos aplinką, kurioje tačiau vis tiek nėra tikrumo ir ramybės – brolis su seserim pasimetę, praradę viens kitą. Kaip našlaitė kenčia savo namuose ir kaip jos vargai grindžia pasakos siužetą, taip ir tenai sesuo ieško brolio „Devyniabrolėje“, kenčia už brolius pasakoje „Dvylika brolių“ – ir šitai tik paskatina pasakos heroję veikti. Tegu jau kitos, šviesesnės, taurios minties nušviestas, bet ir čia pasakos turinio pagrindas yra toks pat emocinis, kyląs iš vidinių žmogaus poreikių ir akstinių. Todėl visiškai suprantami ir atsitiktiniai vienos pasakos atgarsiai kitose, kaip kad pamotės įvedimas „Dvylikos brolių“, „Sesutės ir broliuko“ veiksmo užuomazgoje arba tolimesnėje įvykių eigoje. O tuo labiau nėra netikėtas originalus abiejų siužetų suderinimas. Tai – visiškai sava, kitur nesutinkama pasaka „Sigutė“. Siužeto emocinis motyvavimas joje išbaigtas iki galo. Našlaitė yra kartu ir brolio netekusi sesuo, stebuklingi nuotykių (karvutė pagelbsti suverpti verpalą, kalaitė perspėja nepakliūti į žarijų duobę) neleidžia jai atitaisyti skriaudos, kaip kiekvienoje pasakoje, ir gauti dosnų atlyginimą. Brolis beparsiranda pamotės raganos nubausti, ir Sigutė virsta gegute emocija, dainos, o ne pasakos logika.

Ir kitos pasakos, su kuriomis prašosi pratęsiamas motyvų gretinimas, nors taip aštriai nesikerta su žanro reikalavimais ir patikliau remiasi stebuklo estetika, vis dėlto vaizduojamą žmogų visad stebi tokiu tikrajai pasakai neįprastu ir svetimu įdėmiu žvilgsniu. Visų jų aprėžta veiksmo erdvė, iki galo išlaikomi vieni ir tie patys veikėjai su vienodomis galimybėmis, siauras laiko tarpas, įvykių negausumas leidžia geriau pasverti ir įvertinti kiekvieną žengiamą žingsnį. Neginčijama pasakos teisybė čia turi būti ginama ir pirštu prikišamai parodoma! Herojaus moralinis pranašumas čia turi būti akivaizdus, kad būtų pateisinta stebuklų pagalba. Taip pasaka „Tikra ir netikra nuotaka (žmona)“,

iš dalies gimininga „Broliukui ir sesutei“, parodo gerą našlaitės ir negerą tikrosios dukros pasielgimą su kely sutiktomis mitologinėmis būtybėmis (gyvatėmis pasivertusios laumės kviečia į vestuves). Už tai našlaitė apdovanojama, podukra nubaudžiama. Atokiau stovinčioje, Šiaurės ir Rytų Europos kraštuose paplitusioje pasakoje „Meškos trobelė“ darnia konstrukcija našlaitės paslaugumas priešpastatomas pamotės dukters nepaslaugumui ir atitinkamai atlyginamas.

Įprasti fantastiniame pasaulyje pavojai darosi įveikiami tiesiog „geru darbu“. (Vokiečių pasakoje, atitinkančioje „Meškos trobelę“, frau Hole iš viso niekuo nebegrasina, o tik apdovanoja našlaitę už uolią tarnybą auksu, pamotės dukrą už tingėjimą – derva.) Originali lietuvių pasaka „Bebenčiukas“ sušvelnina „maginio bėgimo“ sąlygas: trečioji sesuo, eidama gelbėti brolio, pasitarnauja geru darbu krosniai, karvei, obeliai ir taip nesunkiai, priešingai, nei pirma ėjusios seserys, įsigyja talkininkus, apginančius nuo raganos. Seserų ir brolių sutarimo temai tai dar vienas charakteringas pavyzdys, nors siužetas kiek ir savaip apmestas.

Skriauda, vienišumas nelaimėje, ypač vaikų, pamestų likimo valiai, vargai, kurie šitos rūšies pasakose itin dažnai aptinkami, subjektyviai paryškunami atviru herojų pasipasakojimu, atkartojančiu patirtąsias nuoskaudas. Taip yra rūsčioje pasakoje „Motina mane užmušė, tėvas suvalgė“, kurios pabaiga panaši į „Sigutę“. Tokia yra ir pasaka „Du riešučiu“, kai kuriais momentais sutampanti su „Dvylika brolių“.

Atbalsis į skriaudą, kova su realiomis gyvenimo blogybėmis, su engimu, pažeminimu, gilus socialinės teisybės jautimas, gražių žmogiškų santykių teigimas yra iš tiesų atvirai ir primygtinai keliami moteriškų pasakų idėjinė programa. Jose siekiama paties tyriausio žmogiškumo ir skaudžiausiai išgyvenama, susidūrus su socialinio determinuotumo sąlygomis, kurios atsispindi ne tik visos visuomenės gyvenime, bet ir jos ląstelėje – šeimoje, kurią pasaka tikrai stebi. Čia puoselėjamos širdies vertybės pakeičia tikrą stebuklo grožį, kurį suranda pasaka, atvėrusi žmogui iškart visą „platųjį pasaulį“.

„Pasaka yra „pasaulį apimanti“ („welthaltig“) kūryba tikra to žodžio prasme“, – sako M. Liutis. Moteriškos pasakos ištobulina tik kai kuriuos pasakos meno galimumus, bet netiesi tikrųjų epinių jos principų. Joms stinga tvirtumo, su kuriuo skverbiamasi vis gilyn į nežinomą, drąsos ir užmojo, kuris matuojamas vis didėjančiomis kliūtimis ir pavojais. Sekama apie globos ir atidumo reikalaujančius, silpnuosius ir mažuosius. Neišeinant toliau už tikrovės aplinkos, prisitaikant prie herojų padėties ir galimybių, trumpėja ir smulkėja stebuklų krašto matavimai. Neįveikiami uždaviniai, kurie visada iškeliami lemtingoje situacijoje, siekiant išsigelbėjimo ir didžio tikslo, čia, nors ir kelia laukimo įtampą, bet nenukrečia šurpu, kaip ir tie nedideli herojaus pareiškimai norai. Pelenei tereikia aguonos ar javų grūdus iš viso kluono pelų išsijoti, kad galėtų savaisiais aukso drabužiais apsilikti ir karalaičiui pasirodyti, o tai – ne karališką pilį pastatyti ar per vieną dieną lauką išarti, apsėti, išauginti ir sudoroti javus, iškulti ir šviežią duoną iš naujamečių grūdų ant stalo kitą rytą padėti! Atliekami uždaviniai ar padaromos kitiems paslaugos – tai vis būdinga moters namų ruošai (karvės melžimas ar duonos kepimas ir pan.). Iš jų pastoviausiai minimas verpimas (ir suverpto audimas, siuvimas) – viduramžiais nepakeičiamu tapęs moters namų darbas. Verpti tris kartus užduoda našlaitei pamotė pasakose „Vienakė, Dviakė, Triakė“ ir „Sigutėje“. Verpia ir brolių sesuo: „Devynagalvyje“ sesuo, eidama brolių lankyti, įsideda verpstę ir devynis kuodelius, „Dvylikos brolių“ sesuo, norėdama broliams padėti burtais nusikratyti, verpia, audžia ir siuva broliams marškinius iš dilgėlių. Netiesiog ir iš kitų pasakos motyvų matome, kad pasakų moterys tą patį darbą daugiausia dirba. Vienu valaknu lino visą kariuomenę apdengti žada savo būsimam vyrui viena iš trijų seserų pasakoje „Du riešučiu“. Taip pat ir vokiečių pasakoje mergaitė verpėja, atsidūrusi šulinyje, patenka pas palankią mitologinę būtybę – verpimo globėją frau Hole. Verpėja turi būti ir latvių pasakos „Mėnesio, saulės ir žvaigždžių

drabužiai“ nuo tėvo piršlybų pabėgusi mergaitė, jeigu ji į karaliaus valgį meta aukso kuodelį, vėliau aukso ratelį.

„Realistinis“ aplinkos vaizdavimas neatsiejamas nuo vidinio fantastikos sužmoginimo. Pasakose prieita trapi riba, už kurios fabulos plėtojimas, nuotykių pasakojimas gresia virsti tiesioginiu jausmų reiškimu. (Su itin paaštrėjusiu jautrumu pasakose susiduriame kas žingsnis: „Mėnesio, saulės ir žvaigždžių“ herojė pasisako karalaičiui esanti iš Rankšluostonių, Šepetonių, Vandens dvaro, taip užuomina priekaištaudama už negerą ankstyvesnį jo elgesį, „Dvylikos brolių“ sesuo, drįstanti tik mažiausiajam ir jai artimiausiajam broliui prisipažinti, kas esanti, ryžtasi pati už juos kentėti, kad išvaduotų nuo burtų kenkimo ir pan.) Lemiamą reikšmę pasakojimo pobūdžiui turi šalutiniai veikėjai, kurių veiksmais sumezgamos siužeto grandys, sustiprinama įtampa. Moteriškose pasakose tai yra žvėrys, gyvuliai, paukščiai – maži, silpni padarėliai („Meškos trobelėje“ – pelytė, „Pelenėje“ – paukščiai ar skruzdėlės, „Sigutėje“, „Devyniabolėje“ – kalaitė arba kiškutis, gaidelis). Kai kada tokie žvėrys aiškiau atstovauja sakmiškajam-mitologiniam pradui. Taip laumės-raganos elgesy protarpiais pasirodo lietuvių sakmių laumės ar atitinkamos kitų šalių būtybės požymiai (gyvenimas prie vandens, vaikų sukeitimas), nors iš tikrųjų laumė-ragana yra grynai pasakiška būtybė, apibūdinta pagal griežtą pasakos scheminio vertinimo skalę. Iš dalies žvėrys gali glaudžiau sietis su tikėjimo plotme – mirusių kultu (našlaitės pagalbininkė karvė). O štai originaliojoje lietuviškoje našlaitės pasakos versijoje „Piktoji močiaka“ maginiu mirusios motinos užkeikimu už nepakeliamą pamotės užduotą darbą keršija sukilęs netgi visas gamtos gaivalas. Bet šisai pavyzdys – žanro nuošalėje. Moteriškoji pasaka linksta vis dėlto ne į sakmę, o į pasakaitę. Žvėrių pagalba ne visada esti ir lemtinga (kalaitės ar kiškučio perspėjimas „Sigutėje“ ir panašiai „Devyniabolėje“ neišgelbsti). Žvėrys artimai bendrauja su herojais ir jiems talkina ne mitologine prasme, bet pasakiškomis funkcijomis: jeigu pasakose žvėrių, gyvulių pagalba apskritai nejučiomis paliudijamos teigiamos herojų savybės, tai čia žvėrys „kalba“ už našlaitę ar seserį dar betarpiškiau, jautriau ir nepalyginti dažniau. Nuolatinis žvėrių atliepimas sukuria emocinę nuotaiką, panašią į tą, kuria reiškiamas beglobiškumas, vienišumas našlaičių dainose („Saulė močiutė kraitelį krovė“). Taip vienoje iš gražesnių pasakų „Devyniabolė“ devyni broliai ir sesuo turi ir devynis kumelius ir kumelę, kurie dalyvauja fantastiškai tolimoje ir pavojingoje sesers kelionėje pas kažkur gyvenančius brolius. Mergaitė kelio klausia kumelę, prašydama sužvengti – „kur tavo devyni sūneliai, tę mano devyni broleliai“. Bet kumelė nenori klausyti laumės, kuri klasingai įsėdo Elenytės vieton. Ir tiesa paaiškėja, nuvažiavus pas brolius, iš mergaitės ir žirgų susidainavimo:

Kap mumi esti žalia žolė,
Kap mumi gerti marių vandenai?
Devyniabolė žirgelius gano,
Viedma ragena sėdi ažu stalo.¹

Trumpos ir grakščios pasakaitės forma – perregima. Antai siužeto elementai „Devynyalvyje“ pasveriami rafinuotu simetriškumu: mergaitė eina devynių brolių lankyti ir nešasi jiems devynias bandeles, devynis linų kuodelius, užpuolęs devynyalvis slibinas devynis kartus bandelių reikalauja. Pasakos proza pasiekia itin žaismingą lengvumą. Joje pasakojimą dažnai pakeičia dainuojamos eilutės ir posmai. Apskritai tiek lietuvių, tiek ir kitų tautų kūryboje dainuojamieji intarpai būdingi tik moterų ir vaikų pasakoms (tarp jų skirtumas gana reliatyvus, kaip gali rodyti mūsų pavyzdžiai). Pasitaiko, bet tik išimtiniais atvejais, kad dainuojamos čia maginės formulės. Šiaip jau eiliuotai kalba veikėjai – piktieji (laumė ragana „Devyniabolėje“) ir ypačiai gerieji – mergaitė, jos pagalbininkai

¹ Lietuvių liaudies pasakos su dainuojamais intarpais. Užrašė ir paruošė Jurgis Dovydaitis. Vilnius, 1957, p. 165

žvėrys, – dalyvaudami tiesiog pasakos veiksmė arba pabaigoj emocijė forma atpasakodami pagrindinius įvykius ir taip žadindami kerštui, apgailėjimui ar panašioms jausmams (pasakoje „Dū riešučiu“ eiliuotai kartojama visa fabula). Dainuojama kalba aiškiausiai pasako, kur savo bendromis tendencijomis krypta moteriškos pasakos. Ir atskirų motyvų produktyvumas, ir ryškesnis jausminis turinys, ir itin išgrakštintas formos lengvumas rodo jose šviežią žmogišką patirtį bei savitą meninę interpretaciją, nesuniveliuotą tarptautinėje pasakų tradicijoje. Tai paliudija ir kontaktai su kaimynų tautosaka. Žinoma, jos turi nemaža bendro su latvių, o iš dalies ir baltarusių pasakomis. Visos šitos latvių pasakų grupės centre aiškiai yra iškilęs našlaitės paveikslas. Dažnai kuriamos kombinuotos pasakos, iš kelių tipų, kurie įeina į šią grupę ir sudaro jos gana tolimus, savarankiškus narius. Sprendžiant iš kapitalinio P. Šmito rinkinio, gausiausiai užrašyta „Vienakė, Dviakė ir Triakė“ – skelbiama 38 vienetai [...]. Ne tokia gausi šitų pasakų grupė baltarusių publikacijose [...]. Užtat ir vienur, ir kitur daug rečiau, jei ne atsitiktinai, tesutinkame pasakų apie brolių ir seserį. [...] latvių yra palyginti ne taip daug (10) paskelbta „Dvylikos brolių“ variantų, o „Broliuko ir sesutės“ tik tai 4, ir tie patys menki, fragmentiški. Nėra tad čia vietos originaliems kūriniams, tolygiems mūsų „Sigutei“ ir kt. Beje, baltarusių randame įdomią mūsų pasakos „Devyniabrolė“ atmainą – „Kaip mergytė Alytė (Haluonka) savo brolelius atrado“. Minima baltarusių pasaka turi daugiau ir savarankiškesnių veikėjų, išlaiko pasakos tradicinį apeigiškumą, puošnumą („ką paduoda valgyti ar gerti – indai vis aukso ir aukso“), siejantį ją su bendromis rusų pasakų tradicijomis: ji daugiau epinė ir užtat ne tokia glausta, nuotaikinga, vientisa. Labai būdinga, kad baltarusių moteriškųjų pasakų grupėje vėlgi sutinkamas negailestingai aštrus brolio ir sesers konfliktas, kuris pas mus daug švelniau nubrėžtas. Taip pasakoje „Brolis nori vesti seserį“ brolis siunčia tarną arba šunį, kad pabėgusią seserį užmuštų, ir tol nepatiki, kol negauna tikrų įrodymų apie sesers mirtį. Panašiai ir baltarusių dainose yra atsispindėję aštresni, nei įprasta pas mus vaizduoti, brolio ir sesers santykiai.

Saviti pasakų turinio bruožai gali paryškinti ir kai kurias bendresnes išvadas apie lietuvių tautosakos pasaulėvaizdį.